

Renata Jasnos
ORCID: 0000-0002-4954-3634
Akademia Ignatianum w Krakowie

W kulturze wolności i konsumpcji. Rola współczesnego wychowania chrześcijańskiego w przezwyciężaniu kryzysu wartości

In a Culture of Freedom and Consumption:
The Role of Contemporary Christian Education
in Overcoming the Crisis of Values

ABSTRAKT

Opracowanie podejmuje problem doświadczania wartości oraz roli wychowania chrześcijańskiego w przezwyciężaniu współczesnego kryzysu wartości w zakresie materializmu i problemów związanych z wartością wolności. Zasadniczym przedmiotem badań była rola wychowania chrześcijańskiego w przezwyciężaniu problemów kryzysu wartości. Głównym celem badania było określenie roli wychowania chrześcijańskiego w przezwyciężaniu konfliktów wartości związanych z materializmem i wolnością. Próbowano odpowiedzieć na pytanie: w jakim zakresie i w jaki sposób Kościół wspiera jednostki w procesach refleksji oraz prób przełamywania własnego materializmu? Celem pomocniczym było zbadanie jakie doświadczenie wartości posiadają badani studenci. Z tym celem wiąże się drugi przedmiot badań, jakim jest doświadczanie wartości. Wstępne badanie miało formę krótkiego sondażu, w ramach którego pytano

SŁOWA KLUCZOWE

wartości, doświadczanie wartości, wychowanie chrześcijańskie, konsumpcjonizm, wolność, zmiana kulturowa

KEYWORDS

values, experience of values, Christian education, consumerism, freedom, cultural change

SPI Vol. 23, 2020/1
ISSN 2450-5358
e-ISSN 2450-5366
DOI: 10.12775/SPI.2020.1.004

Nadesłano: 10.01.2020
Zaakceptowano: 7.04.2020

studentów Akademii Ignatianum w Krakowie o doświadczanie wartości. Drugi etap badań został zrealizowany metodą wywiadu fokusowego, uczestniczyły w nich dwie grupy studentek pedagogiki.

Badania pozwoliły wyodrębnić cztery wymiary doświadczania wartości, określić najważniejsze według studentek wartości we współczesnym wychowaniu chrześcijańskim oraz opisać rolę wychowania chrześcijańskiego w przewyżnianiu problemów materializmu i realizacji wolności, zarówno tę pozytywną, jak i negatywne jej aspekty. Najważniejsze postulaty dotyczące wspierania młodych w doświadczaniu i wyborze wartości odnoszą się do zmiany w komunikacji i postawie księży wobec wychowanka, zmiany celów wychowawczych w zakresie przygotowania wychowanka do doświadczeń aksjonormatywnych oraz inicjowania działań w zakresie różnych form doświadczania wartości.

ABSTRACT

The study addresses the problem of experiencing values and the role of Christian education in overcoming the contemporary crisis of values in terms of materialism and problems related to the value of freedom. The main subject of research was the role of Christian education in overcoming the problems of the crisis of values. The main aim of the study was to define the role of Christian education in overcoming conflicts of values associated with materialism and freedom. Attempts have been made to answer the following question: to what extent (and how) does the Church support individuals in reflections upon their own materialism and their attempts to overcome it? The auxiliary aim was to investigate what experience of value have surveyed students. The initial study took the form of a short survey in which students of the Jesuit University Ignatianum in Krakow were asked about their experience of values. The second stage of the research was carried out using the focus group method, involving two groups of pedagogy students.

The research allowed four dimensions of experiencing values to be distinguished, identifying the most important values according to female students in contemporary Christian education and defining the role of Christian education in overcoming the problems of materialism and the realization of freedom, both the positive and negative aspects of it. The most important postulates concerning supporting young people in experiencing and choosing values apply changes in priests' communication and attitude towards persons, changes in educational goals in the area of preparing young people for axionormative experiences and initiating activities in various forms of experiencing values.

Wprowadzenie

Temat wartości doczekał się już wielu badań i licznych publikacji reprezentujących różne dyscypliny naukowe. Cyklicznie publikowane są też sondaże, które ukazują kierunki i tendencje zachodzących zmian w zakresie preferowanych wartości i potwierdzające problem, jaki z wartościami ma współczesna kultura.

Specyfikę niniejszego opracowania stanowi ujęcie wartości z punktu widzenia ich doświadczania w odniesieniu do wychowania chrześcijańskiego. Podjęte najpierw badanie dotyczące sposobów doświadczania wartości prowadzi następnie do pytania o rolę wychowania chrześcijańskiego w przewycięzaniu kryzysu wartości w poszczególnych wymiarach ich doświadczania. Uwaga została skupiona na dwóch wartościach kluczowych dla współczesnego kryzysu wartości. Są to wartości materialne oraz wartość wolności rozumianej jako wyzbycie się ograniczeń i niepodejmowanie odpowiedzialności.

Podstawą opracowania są badania przeprowadzone wśród studentów Akademii Ignatianum w Krakowie (AIK). Przedmiotem badań było samo doświadczanie wartości oraz rola wychowania chrześcijańskiego w przewycięzaniu problemów kryzysu wartości w zakresie materializmu i wolności. Badania w formie wywiadu fokusowego przeprowadzone zostały w dwóch grupach studentów AIK w grudniu 2019 roku. Grupy liczyły 8 i 9 osób, były to kobiety, studentki kierunku pedagogiki drugiego stopnia studiów stacjonarnych. Wywiady fokusowe poprzedził krótki sondaż, przeprowadzony wśród losowo wybranych studentów, w ramach którego 38 osobom zadano pytanie o doświadczanie wartości.

Doświadczanie wartości

Sposobów definiowania wartości jest wiele, a bogactwo świata wartości nie ułatwia zadania polegającego na wyczerpującym określeniu, czym one są (por. Chałas 2003: 18). Zwykle przywoływana definicja wiąże się z przyjmowaną przez badacza teorią. Interesujące podejście w praktyce nauk społecznych, a zwłaszcza w pedagogice, wiąże się z pytaniem o możliwości doświadczania wartości.

Wartości w życiu człowieka mają związek z jego wyborami, z jakością jego egzystencji (Chałas 2003: 29). Doświadczanie wartości

wyduje się dla wielu abstrakcyjnym hasłem. Nie jest to łatwe doświadczenie. Ma tu znaczenie też sama wartość, bowiem to od rodzaju wartości zależy jak można jej doświadczać. Czym innym jest doświadczenie piękna, należącego do wartości estetycznych, czym innym doświadczenie sprawiedliwości, która lokuje się wśród wartości moralnych. Sonda przeprowadzona wśród studentów Akademii Ignatianum w Krakowie pokazała różnorodność w rozumieniu czym wartości są i w samym podejściu do nich. Prezentowane przez badanych intuicyjne rozumienie, czym są wartości i jak można ich doświadczać, pokrywa się z teoretycznymi ujęciami etyków, filozofów czy pedagogów, definiujących albo klasyfikujących różne rodzaje wartości, czy też piszących o ich funkcjach w życiu człowieka.

Badani zapytani o to, jak można doświadczać wartości, mówili o trudnościach w nazywaniu czy ujmowaniu wartości i o warunkach, jakie muszą być spełnione, by o takim doświadczeniu można było mówić: *Wartości nie da się doświadczać, są zbyt subiektywne. Można je w pewien sposób przeżywać.* Potrzebna jest świadoma refleksja, namysł: *Są pewne doświadczenia, w których można dostrzec ten aspekt wartości. Ale dopiero wówczas, gdy zaczniemy opisywać w sposób wartościujący. To trudny temat.* Fakt występowania różnych stopni trudności, wyrażonych przez udzielających odpowiedzi, zgadza się ze spostrzeżeniem Czesława Matuszewicza. Według niego wartości „różnicują dążenia ludzi – są jednym z determinant różnorodności struktur psychicznych i dążeń jednostkowych” (Matuszewicz 1975: 44). Toteż sposób i intensywność przeżywania wartości jest różna dla poszczególnych osób.

Badani odwoływali się do codziennych wyborów jako czynności związanej z doświadczeniem wartości. Różna jednak była ocena owego doświadczenia. Niektórzy mówili że jest to doświadczenie wyjątkowe, niecodzienne: *Tak na co dzień ich chyba nie doświadczam. Dopiero gdy przyjdzie jakiś trudny wybór i nie wiem co zrobić. Wtedy zaczynam się głębiej zastanawiać. To wtedy, według mnie, wartości zaczynają brać udział w tym moim decydowaniu.*

Inni uważali, że wprawdzie podejmują wybory, ale nie reflektują głębiej nad wartościami: *Na co dzień nie myślimy w takich kategoriach. Przeżywamy, ale nie myśli się o wartościach jako takich, o ich doświadczeniu. Dopiero takie pytanie wywołuje refleksję, co jest w moim życiu wartością, co się liczy ostatecznie.*

Jeszcze inni twierdzili, że jest to ich codzienne doświadczenie: *Nieustannie ich doświadczam, to moje codzienne wybory, nawet te najprostsze – czy pójść do koleżanki, do biblioteki czy do sklepu. To te codzienne małe wybory i malutkie spory wartości [...] to ja przecież decyduję co jest ważniejsze akurat dla mnie.* Można przypuszczać, że są to osoby bardziej refleksyjne, które być może uczestniczą albo uczestniczyły w jakiejś formie formacji. W końcu byli i tacy, którzy wprost twierdzili, że życie człowieka kształtują wybierane przez niego wartości, a ich wybór określa rodzaj zaangażowania i podejmowanych wysiłków. Ta realizacja, dążenia są także formą doświadczania wartości. *Cele życiowe człowieka określają wartości. To może być rodzina albo Bóg. Albo ktoś się chce poświęcić pracy w wolontariacie, [...] albo podobnie – pracy nauczyciela. Ktoś inny wybiera karierę sportowca, to też jest pewna wartość, którą realizuje i doświadcza jej.* Podobnie o przeżywaniu i doświadczaniu wartości pisał Stanisław Kowalczyk: „wartością jest to, co jest przedmiotem pożądanego, co jest upragnione przez człowieka, co jest celem jego zabiegów” (2006: 67) czy Mieczysław Łobocki: „to wszystko, co uchodzi za ważne i cenne dla jednostki i społeczeństwa oraz jest godne pożądanego, co łączy się z pozytywnymi przeżyciami i stanowi jednocześnie cel dążeń ludzkich” (1993: 125).

Badani zwracali uwagę na społeczne oddziaływanie innych i na uczenie się wartości. Czyjś wybór, protest, działanie mogą się stać znakiem, świadectwem, pociągającym przykładem. Studentka wyjaśnia: *W relacjach z innymi, gdy ktoś wybiera dobro i ja jestem tego świadkiem – to prawdziwe doświadczenie, bo robi wrażenie, dostają taki sygnał, znak... Sama się wtedy zastanawiam co jest ważne.*

Podobnie oddziaływanie innych może nieść zagrożenie dla wartości w wymiarze społecznym i to jest też rodzaj ich doświadczania – poprzez rozpoznanie zagrożenia albo utraty: *To doświadczenie może być pozytywne albo negatywne. Bo mogę doświadczać, że moje wartości są zagrożone. Tak jak jest teraz, gdy na przykład zagrożona jest demokracja.*

Część osób badanych odwoływała się do określonych wartości, zauważając, że sposób ich doświadczania może być różny w zależności od określonej wartości: *Myszę, że niektórych wartości doświadcza się trochę od święta. Piękna doświadczam, gdy idę do galerii, na wystawę. Inna badana zauważyła: Pytanie chyba powinno być zadane inaczej. Wartości są bardzo, bardzo różne. Trzeba zapytać o konkretną wartość. Na przykład wolność, wartość wolności. Czy jej doświadczam? Ja o niej*

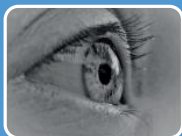
*nie myślę, bo ją raczej posiadam. Nikt mi jej nie zabiera, mam zapewnio-
ne podstawowe środki do życia, mogę więc studiować. Pewnie gdyby mi tej
wolności mojej, na moją miarę, zabrakło, to mocno bym tego doświadczała
jako braku.*

Różne formy doświadczania wartości w ujęciu studentów łączą się w pełniejszy obraz, na który składają się refleksje i przemyślenia w kontekście różnych doświadczeń, obserwacje i inspirowanie się innymi, doświadczanie trudu własnych wyborów w kontekście wartości, a także poczucie zagrożenia bądź nawet ich utraty.

Sposoby doświadczania wartości wskazane przez badanych zostały zebrane i usystematyzowane. Poniższa rycina (Ryc. 1) obrazuje schematycznie różne wymiary doświadczania wartości w ujęciu badanych.

Ryc. 1. Wymiary doświadczania wartości w ujęciu badanych studentów

Subiektywny świat przeżyć – wartości

- subiektywizm
- refleksyjność
- wewnętrzne przeżycie
- doświadczenie wewnętrzne
- jako aspekt doświadczeń

Działanie w kontekście wartości i dla wartości – trud wybierania

- realizacja w życiu określonej wartości
- codzienne wybory
- trudny wybór
- doświadczane konflikty wartości

Wybory innych jako znak i wzór

- czyjś wybór jako znak
- czyjeś świadectwo walki o wartości
- dobry przykład

Doświadczenie zagrożenia wartości

- rozpoznanie zagrożenia określonych wartości ze strony innych
- utrata wartości
- świadomość spadku znaczenia jakiejś wartości

Zależności pomiędzy wyodrębnionymi sposobami doświadczania wartości wydają się być wyraźne, realizacja wartości dokonuje się głównie w wyborach i będących ich naturalną konsekwencją działaniach. A te wypływają z subiektywnego świata przeżyć i refleksji, inspirowanego szeroko rozumianym działaniem innych, zarówno pozytywnym (znak, przykład, świadectwo), jak i negatywnym, odczytywanym jako zagrożenie dla wartości (por. Ryc. 2).

Ryc. 2. Różne wymiary doświadczania wartości i zależności pomiędzy nimi

Człowiek w kulturze wolności i konsumpcji

Opublikowany w lutym 2019 roku komunikat z badań CBOS (CBOS 2019: 2), dotyczących wartości, którymi Polacy kierują się w życiu, ukazuje na szczycie hierarchii „szczęście rodzinne” (80% badanych), przed „zachowaniem dobrego zdrowia” (55%) i „spokojem” (48%). Nie ma nic zaskakującego w pierwszej ze wskazanych wartości, gdyż rodzina niezmiennie cieszy się największym uznaniem, niezależnie od grupy wiekowej i mijającego czasu, chociaż zachodzą w niej samej istotne zmiany. Symptomatyczne wydaje się sformułowanie ujmujące nie samą rodzinę, ale wiążące ją z osobistym szczęściem. Znacząca jest trzecia wybierana wartość, czyli „spokój”. Sondaż TNS Polska przeprowadzony w 2013 roku wskazywał

niezmiennie wysoką wartość rodziny, ale zarazem wzrost znaczenia wartości materialnych, pieniędzy, a także sukcesów w pracy, uznania otoczenia, zdrowia i „dużej ilości wrażeń” (TNS Polska 2013: 3). W grudniu 2019 roku zapytano badanych o potwierdzenie przysłowiowego powiedzenia „pieniądze szczęścia nie dają”. Tylko 7% badanych całkowicie zgodziło się z twierdzeniem, a pomiędzy głosami potwierdzającymi i zaprzeczającymi wystąpiła równowaga (47% – 46%; KANTAR 2019: 6)¹.

Zmieniający się na naszych oczach świat nie sprzyja trwałości kultury, tradycji, wyznawanych norm i wartości. Wprawdzie rodzina od zawsze jest wartością nadrzędną, ale rośnie znaczenie wartości materialnych i „wolnościowych”, które ją zmieniają. Głębsza analiza ukazuje, że pożądana stała się taka „wolność”, która wydaje się być zaprzeczeniem wartości. Andrzej M. de Tchorzewski, bazując na rozróżnieniu Tadeusza Ślipki, przedstawił trzy wymiary wolności: psychologiczną, naturalną i społeczną. Osiągnięcie lub zachowanie każdej z nich wiąże się z wysiłkiem osoby, którego współczesna kultura popularna nie zakłada i nie przewiduje (Tchorzewski 2017: 206–207)². Ważnym celem dla współczesnego człowieka staje się samorealizacja rozumiana jako osiąganie bezpieczeństwa finansowego (Zawadzka 2006: 64). To bezpieczeństwo łączy się właśnie z drugą kluczową dzisiaj wartością – z wolnością rozumianą jako wyzwolenie się z wszelkich ograniczeń. Janusz Mariański zauważył, że „problemem najbardziej newralgicznym w społeczeństwie obywatelskim i demokratycznym jest pojmowanie wolności, autonomii i samorealizacji w kontekście nieograniczonego korzystania z możliwości wyboru” (1998: 85). Autor przywołał stwierdzenie Zygmunta Baumaana, że kultura ponowoczesna gloryfikuje wolność, ale koszt tego jest wysoki. Człowiek wolny od ograniczeń płaci cenę, jaką jest „tortura niepewności, zagubienia” (Mariański 1998: 85). Zbyszko Melosik

¹ 7% – zdecydowanie się zgadzam; 40% – raczej się zgadzam; 12% – zdecydowanie się nie zgadzam; 34% – raczej się nie zgadzam.

² Wolność psychologiczna rozumiana jako „autonomiczna siła człowieka kierująca go ku poznawaniu samego siebie i otaczającego go świata”; wolność naturalna „dotyczy osobowej godności człowieka, która budowana jest na wpisanej w jego rozumną naturę obiektywnym łańdź moralnym”; na wolność społeczną składają się m.in. formy takie, jak „wolność sumienia i religii, wolność myśli i słowa, wolność obywatelska” (Tchorzewski 2017: 207).

i Tomasz Szukdlarek zauważyli zarazem, że poczucie wolności współczesnego człowieka wcale się nie zmieniło, człowiek wciąż marzy o wolności i wcale nie czuje się wolny (2010: 91). Jak zaznaczył dalej Mariański, „sprywatyzowana wolność” chce być samowystarczalna, jednak nie potrafi nadać sensu ludzkiemu życiu ani uzasadnić jego celowości (por. Mariański 1998: 86).

Tak pojmowana wartość wolności idzie w parze z wartościami materialnymi. George Ritzer, opisując przeobrażony ekonomicznie i popkulturowo *Magiczny świat konsumpcji*³ (2004: 23–24), „skatalogował” nowe formy konsumpcji. Na jednym z pierwszych miejsc umieścił „świątynie konsumpcji”, wielkie centra handlowe: „galerie” i „parki” rozrywki oferujące nie tylko wszelkie towary, ale także usługi oraz formy spędzania wolnego czasu.

Rewolucja w zakresie środków, sposobów i rozmaitych form konsumpcji już dawno zmieniła także polską rzeczywistość. Gdy pięć lat temu jedna z magistrantek Akademii Ignatianum w Krakowie badała formy spędzania czasu wolnego przez młodzież gimnazjalną, badani dopisywali w kategorii „Inne”: „robienie zakupów”, dając do zrozumienia, że badaczka nie uwzględniła w ramach przygotowanej kafeterii tej formy.

Ritzer doszedł do wniosku, że konsumpcjonizm przyniósł głębokie zmiany w społecznych relacjach. Autor opisuje kupujących jako krążących po centrach handlowych „zombi”, niezwracających uwagi na innych ludzi mimo tłumu (2004: 302–303). Najgłębsza bowiem relacja, ta która porusza człowieka, zachodzi tu między nim, czyli konsumentem, a nabywanym towarem. To nabywane przedmioty wywołują pragnienie, radość, wzruszenie, zadowolenie, szczęście. Ludzie przybywają tu w celach praktykowania „religii konsumentekiej” (Ritzer 2004: 23–24). Schelerowski podział na wartości hedonistyczne, utylitarne, witalne, duchowe i religijne zdaje się być zdominowany przez konsumpcję, a w konsekwencji przez materializm. Wszystkie szczeble powyższej hierarchii „zyskały” nowy, zmaterializowany wymiar, otrzymały konsumpcyjny przydatek i konsumentki serwis. Mówi się nawet, jak zauważył Mariański, o „rynku wartości i norm moralnych” (2004: 333).

³ Wydanie oryginalne w języku angielskim było zatytułowane: *Enchanting a Disenchanted World: Revolutionizing the Means of Consumption*.

Najważniejsze wartości we współczesnym wychowaniu chrześcijańskim

Mówiąc o chrześcijańskim wychowaniu i edukacji, można mieć na myśli edukację religijną realizowaną w formie katechezy, edukację opartą na chrześcijańskiej koncepcji wychowania albo szeroko rozumiane (poza katechezą) oddziaływania Kościoła. Szczególnymi instytucjami realizującymi wychowanie chrześcijańskie są rodzina, Kościół, szkoła katolicka.

Rodzina jest wprawdzie najważniejsza, ale jak zauważyła Maria Miczyńska-Kowalska, „w coraz większym stopniu w przekazywaniu wartości młodemu pokoleniu uczestniczą inne grupy pierwotne niż rodzina, jak również grupy wtórne” (2010: 76). W niniejszym opracowaniu skupię się na oddziaływaniach Kościoła. Misja Kościoła, rozumiana w kategoriach nauczania i wychowywania, była zawsze traktowana strategicznie jako kluczowa (por. Niewęglowski 2005: 21; Dziekoński 2000: 11). Kościół od początku pełnił funkcję wychowawczą w zakresie kształtowania „moralnej postawy człowieka”, zaznacza Alina Rynio (2017: 377). Co więcej, zgodnie z soborowym *Dekretem o wychowaniu chrześcijańskim* *Gravissimum educationis*, jego misja obejmuje wszystkich ludzi i świat, w którym żyją (*Dekret o wychowaniu chrześcijańskim...*, nr 3; por. Wajsprych 2009: 14).

O wartościach w kontekście wychowania chrześcijańskiego rozmawiałam z dwiema grupami studentek pedagogiki w ramach wywiadu fokusowego. Na wprowadzające, ogólne pytanie o to, jakich wartości brakuje w dzisiejszym świecie, odpowiedzi badanych były bardzo podobne. Nie powtarzały one tych samych słów, jednak wymieniały wartości określające relację pomiędzy ludźmi: empatię, zrozumienie, szacunek, życzliwość, współczucie, tolerancję, miłość, poświęcenie dla drugiego człowieka, rodzinę, czas. Wskazywane wartości jako szczególnie dzisiaj pożądane dobrze ilustrują problemy w relacjach międzyludzkich. Jedną z przyczyn może być współczesny problem materializmu, który sprawia, że cierpią relacje interpersonalne. Innym czynnikiem może być głęboki konflikt polityczny, który antagonizuje polskie społeczeństwo i rzutuje tym samym na więzi społeczne.

Kluczowymi wartościami w wychowaniu, według biorących udział w badaniu studentek pedagogiki, są: rodzina, miłość, miłość i troska,

miłość i zrozumienie, okazywanie miłości i dawanie bezpieczeństwa, wartości religijne, Bóg, szacunek i tolerancja, rozmowa. Badane podkreślały kluczowe w kontekście wychowania znaczenie rodziny, którą zakwalifikowano do najważniejszych wartości. Zarazem rodzina została przywołana również wśród tych wartości, których obecność jest niewystarczająca lub których braku odczuwa się najbardziej.

Można zauważyć, że wartości wskazywane w odpowiedzi na pytanie o te, których w dzisiejszym świecie brakuje, w dużej mierze pokrywały się z tymi, które są kluczowe w wychowaniu. Dotyczą one relacji międzyludzkich. Sygnalizuje to problem polegający na tym, że badani młodzi odczuwają braki w zakresie wartości realizowanych w relacjach międzypersonalnych.

Pytanie o wartości, których nie może zabraknąć w chrześcijańskim wychowaniu, wywołało refleksje i dyskusję. Przywoływane wartości i treści można sklasyfikować w trzech grupach (por. Ryc. 3). W pierwszej znalazły się te wartości, które są niewystarczająco obecne: miłość do Boga i bliźnich, miłość i przebaczenie oraz wiara. W trzeciej grupie znalazły się dwie zagrożone wartości: poszanowanie życia od poczęcia do śmierci oraz odpowiedzialność za zagrożone środowisko. Natomiast druga grupa wartości, których nie może zabraknąć w chrześcijańskim wychowaniu, okazała się najliczniejsza – do niej zaliczono te wartości, których wydaje się brakować: szacunek do drugiej osoby, tolerancja, głęboka rozmowa, otwarcie na świat i na autentyczne wartości innych ludzi, odwaga w konfrontacji z problemami dzisiejszego świata, mądra wiedza, wiedza i mądrość, rozeznanie tego, co jest dobre, a co złe.

Interesująca rozmowa wywiązała się w odniesieniu do wartości określonej jako: wiedza i mądrość. Badane zastanawiały się, jaka wiedza jest ważna i zgodnie doszły do wniosku, że potrzeba mądrej wiedzy, chodzi o profesjonalizm, o to, *by chrześcijanin nie powtarzał banalów albo uprzedzeń, aby głęboko spoglądał na rzeczywistość, i tę społeczną i... na świat w ogóle.*

Ryc. 3. Wartości, których nie może zabraknąć w chrześcijańskim wychowaniu – w opinii badanych studentów

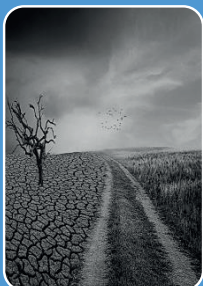
niewystarczająco obecne:

- miłości, miłości do Boga i bliźnich
- miłości i **przebaczenia**
- **wiary**

brakujące

- szacunku do drugiej osoby
- **tolerancji**, głębokiej **rozmowy**
- **otwarcia** na świat i autentyczne wartości innych ludzi
- **odwagi** w konfrontacji z problemami dzisiejszego świata
- mądrej wiedzy, **wiedzy** i **mądrości**
- **rozeznania** tego, co jest dobre, a co złe

zagrożone

- poszanowania **życia** od poczęcia do śmierci
- odpowiedzialności za zagrożone **środowisko**

Rola wychowania chrześcijańskiego w przewycięzaniu problemów materializmu i realizacji wolności

Pytanie dotyczące wprost roli Kościoła w przekazie wartości poprzedziła dyskusja na temat problemów współczesnego świata ze zrozumieniem i realizacją wartości wolności oraz kwestii związanych z materializmem. Z racji ograniczonej objętości niniejszego opracowania dyskusja ta nie będzie tutaj omawiana. Aby zapytać o rolę Kościoła w przekazywaniu wartości, zastosowano technikę zdań niedokończonych. Badani mieli kontynuować wypowiedź rozpoczynającą się od słów: „Kościół w zakresie wartości...”. Wywołało to ożywioną dyskusję, badane podawały różne przykłady zaangażowania Kościoła w przekaz wartości, ale także wskazywały na niekonsekwencję w działaniach podejmowanych przez osoby duchowne. Kolejne pytanie miało za cel ukazać rolę wychowania chrześcijańskiego prowadzonego przez Kościół w zakresie przewycięzania problemów związanych z realizacją wolności i ze współczesnym materializmem. Wypowiedzi studentek i rozwinięta dyskusja stanowiły kontynuację wcześniejszej rozmowy, dlatego zostaną omówione łącznie.

Podjmując kwestię roli Kościoła i wychowania chrześcijańskiego w przekazywaniu wartości oraz przewycięzaniu współczesnych kryzysów wartości, badane formułowały bardzo różne opinie. Ich wypowiedzi zostały podzielone na te, które doceniają i wysoko oceniają tę rolę, na wypowiedzi neutralne i ambiwalentne, oraz na te krytyczne, negatywnie postrzegające rolę Kościoła w tej materii.

Wypowiedzi wysoko oceniające rolę Kościoła w przekazywaniu wartości oraz przewycięzaniu współczesnych kryzysów wartości wskazywały na Kościół jako „fundamentalne źródło”, źródło i drogowskaz. Opisywały Kościół, jako ten, który „niesie wartości”, „przechowuje w tradycji”, „wskazuje prawdziwe wartości i daje o nich świadectwo”, jest przewodnikiem, jest „świadkiem Jezusa”, „niesie ewangelię, która jest skarbnicą wartości”. Badane określały kluczowe wartości, które niesie Kościół: *Kościół w zakresie wartości stawia przede wszystkim na okazywanie miłości Bogu oraz drugiemu człowiekowi. Wskazywały także sposób oddziaływania w kontekście kryzysu wartości: Prawo miłości Boga i bliźniego, praktykowane w Kościele, przeciwstawia się materializmowi.*

Badane odwoływały się również do wpływów ogólnokulturowych: *Kościół jest na pewno takim przewodnikiem, trudno mi nawet wyobrazić sobie jakim bylibyśmy społeczeństwem, gdyby nie Kościół. Wiara, tradycja chrześcijańska, to wszystko, co gdzieś tam w głębi siebie nosimy, nawet jeśli nie jesteśmy jakoś specjalnie wierzący. To jest pewna kultura, pewna postawa, pewien sposób zachowania się. Myślę, że Kościół daje nam bardzo dużo.*

Przywoływano też wpływ wybranych osób, opiekunów grup formacyjnych, rekolekcjonistów, duchownych prowadzących blogi. Ważnym świadkiem i przewodnikiem dla niektórych jest obecny papież. Jedna z badanych mówiła: *Dla mnie takim przewodnikiem jest papież Franciszek. Lubię go słuchać, bo jest taki prawdziwy, naturalny, on głosi ewangelię, Dobrą Nowinę dla różnych ludzi. To mi przypomina nawet trochę Jezusa – on nie wyklucza, tak jak Jezus, a krytykuje hipokryzję, brak wrażliwości na innych. Jak kiedyś powiedział, że prawdziwy chrześcijanin nie może nie znać swoich sąsiadów, to ja się przejęłam. To jest świadectwo i to jest kierunkowskaz. Tak, w takim znaczeniu Kościół jest przewodnikiem, przybliży wartości.*

Oceny przeciwstawne były pełne krytyki wobec pewnych zachowań duchownych. Badane twierdziły, że *księża wypowiadają się nieodpowiedzialnie, wypowiadają się na tematy polityczne, zamiast jednoczyć – dzielić, etykietują, nie szanują ludzi (np. głoszących na inną partię, np. jak ktoś ma tatuaż)*. Osobne wypowiedzi dotyczyły materializmu. Badane zauważyły, że jest to szerszy problem i dotyka także części duchownych: *Kościół wydaje się mieć problem z materializmem, zbyt dużo jest przykładów takich zachowań.*

Pośrodku lokowały się wypowiedzi ambiwalentne, neutralne, albo po prostu próbujące zrozumieć zaistniałe problemy.

Niekonsekwencje

Badane zwracały uwagę, że *Kościół w zakresie wartości daje czasem sprzeczne komunikaty (kodowanie in vivo)*. Przywołano przykłady głoszenia nauki o godności każdego człowieka i zarazem okazywania braku szacunku w stosunku do określonych grup ludzi, na przykład LGBT. Badane doszły do wniosku, że czasem brakuje w działaniach Kościoła konsekwencji. *Kościół przez swoją działalność na rzecz ludzi biednych, w trudnej sytuacji, pokazuje co jest prawdziwą*

wartością – człowiek, a nie materia. Chociaż z drugiej strony są duchowni, którzy też są materialistami, oni dają antyświadectwo. Według badanych Kościół bywa niekonsekwentny, naucza o ubóstwie i wartościach duchowych, ale duchowni cenią dobra materialne i domagają się pieniędzy od wiernych.

Zależy od konkretnych osób

To, jak Kościół pomaga w przewycięzaniu problemów dotyczących wartości, w dużej mierze zależy od osoby, *od konkretnego księdza*. Badane zauważyły, że sytuacja jest bardzo zróżnicowana i zależy od środowiska: *To zależy kogo się słucha, na przykład tu w Krakowie są takie parafie, jak dominikanie czy jezuita, można powiedzieć że to są przewodnicy, ale w małych miejscowościach, gdzieś w wioskach, ludzie po prostu takich przewodników nie mają. Trafiają na księży, którzy czasem nie są dobrymi nauczycielami*.

Oprócz oceny roli Kościoła studentki podjęły także próby wyjaśnienia zjawiska wsparcia bądź jego braku. Wskazywano na uwarunkowania oddziaływania Kościoła w zakresie wartości. Zauważono, że *Kościół pomaga, jeśli się jest wierzącym*, a zatem czynnik osobistej wiary ma tu duże znaczenie. Dyskutowano nad przyczynami, spierano się o zakres zjawiska, o ocenę. Interesujące były próby określenia własnej postawy i wpływu samych wierzących na przedstawiane sytuacje.

Wszyscy jesteśmy materialistami

Były też próby głębszego spojrzenia na problem. Niektóre studentki starały się zrozumieć księży, nie oceniać ich surowiej niż innych ludzi, a nawet zauważyły, że „materialista” też może pomagać. *Ja myślę że ten dzisiejszy świat, ten masz materializm, którego wszyscy w jakiś sposób doświadczamy... no, jesteśmy materialistami, kto nie lubi iść na zakupy i kupić sobie coś fajnego? Każdy, i księża tak samo, wszyscy to widzą... Myślę jednak, że jest wielu duchownych, którzy pomagają swoim świadectwem, swoją postawą, nawet tym, że poświęcili swoje życie, że służą innym, to jest prawdziwe świadectwo i to jest znak*.

Nie można oceniać powierzchownie

Inne osoby zauważyły, że nie można oceniać powierzchownie, zatrzymywać się na negatywnych przykładach, nawet jeśli się powtarzają. *My jesteśmy przyzwyczajeni, że Kościół głosi najwyższe wartości, takie jak Bóg, miłość, człowiek, jego życie czy prawda, i dlatego już tego nie dostrzegamy, bo to się wydaje takie oczywiste, widzimy za to braki i przypadki gorszące, bo one rażą.* Sformułowano też postulat: *Trzeba oddzielać Kościół i jego oficjalną „przemyślaną” naukę od wypowiedzi niektórych duchownych, którzy są nieodpowiedzialni albo niedojrzali do roli, jaką pełnią.*

Wierni przyzwalają na niewłaściwe zachowania

Jedna z badanych postulowała większą własną odpowiedzialność za Kościół i duchownych. Według niej niektórzy księża nie postępowaliby niewłaściwie, gdyby nie czuli akceptacji i przyzwolenia – nie tylko przełożonych, ale także wierzących: *Przyczyną [niektórych zachowań księży] tego jest to, że my to akceptujemy i nie staramy się temu jakoś przeciwdziałać [...] gdy ja byłam w kościele i usłyszałam to kazanie, to ja po prostu wyszłam..., ale nikt [inny] nie wyszedł z tego kościoła.* Powyższa sytuacja, w której zdaniem badanej należało zaprotestować, dotyczyła braku szacunku dla innych grup społecznych, a także „zbyt politycznego” kazania.

Różne wymiary doświadczania wartości w wychowaniu chrześcijańskim

Odwołując się do przeprowadzonej wcześniej analizy sposobów doświadczania wartości w życiu człowieka w opinii studentów (por. Ryc. 1), można spróbować określić, w jaki sposób wychowanie chrześcijańskie i działania Kościoła wspierają doświadczanie wartości. Pod uwagę zostały wzięte przede wszystkim te wartości, które były przedmiotem dyskusji badanych, a które związane są z problemem materializmu i rozumienia wolności. Jak zostało to przedstawione wcześniej, wartości mogą być doświadczane w różnych wymiarach życia i działania człowieka. W niniejszym opracowaniu, na podstawie

wypowiedzi studentów, wyróżniono cztery. Są to: subiektywny świat przeżyć, działanie w kontekście wartości i dla wartości – trud wybierania, wybory innych jako znak i wzór, doświadczenie zagrożenia wartości (por. Ryc. 1).

Subiektywny świat przeżyć dotyczący wartości

Najważniejszy w doświadczaniu wartości jest wewnętrzny subiektywny świat jednostki. Wybory człowieka poprzedza refleksja, przywołanie zinternalizowanych wcześniej określonych wartości, ukształtowanej własnej ich hierarchii. Chrześcijańskie wychowanie pomaga w refleksyjności, dostarcza bogatego zasobu treści, wartości i wzorów, poczynając od źródeł w Biblii i Tradycji, przez świętych po współczesne postacie, formuje moralną postawę wierzącego, stawia wymagania. Poprzez różne formy nauczania i formacji inspiruje i wspiera subiektywny świat przeżyć jako podstawową formę doświadczania wartości.

W tej przestrzeni ma miejsce także oddziaływanie negatywne, a czasem brak oczekiwanego oddziaływania. Wpływ negatywny ma miejsce wówczas, gdy duchowni swoim głosem wprowadzają konflikty wartości (np. obrona rodziny poprzez znieważanie osób LGBT). Brak oczekiwanego oddziaływania może polegać na prezentowaniu nieaktualnego obrazu świata i nieumiejętnej analizie współczesnych zjawisk, co sprawia, że przekaz bywa mało przekonujący. Niecierpliwość duchownych wyrażająca się w podkreślaniu nakazów i zakazów oraz piętnowaniu osób odbierane są we współczesnej kulturze wolności i demokracji negatywnie. Brakiem jest także nieumiejętność przeprowadzenia głębokiej analizy i uproszczone ukazywanie problemów związanych z nadmiernym materializmem i konsumpcyjnym stylem życia.

Działanie w kontekście wartości i dla wartości – trud wybierania

Sferą realizacji wartości i zarazem ich najgłębszego doświadczania są wybory, decyzje i czyny jednostki. Kościół wspiera człowieka w tych wyborach, przede wszystkim tego, kto takiego wsparcia oczekuje i zwraca się po porady duchowe.

Ważnym miejscem doświadczania wartości są akcje charytatywne, wspólnoty i grupy zjednoczone wokół „wartościowych” celów. Współpraca w realizacji celów jest istotnym wsparciem w doświadczaniu wartości, a także rozwiązywaniu konfliktów wartości oraz przezwyciężaniu kryzysów.

Wybory innych jako znak i wzór

Kościół stanowi bogaty skarbiec wzorów i znaków. Duchowni realizujący swoje powołanie stanowią taki znak. Uczestnicy wspólnot albo grup realizujących na przykład pomoc dla potrzebujących są znakami wyznawanych wartości i wzorem działania dla innych. Pomagają w refleksji nad wartością wolności (też mogą pomóc, więc powinienem) i nad materialnymi wartościami (pomoc innym promuje wartości osobowe, będące w opozycji do wartości materialnych).

W tej przestrzeni oddziaływania są też znaki i wzory negatywne, chodzi tu o księży zabiegających o dobra materialne, nieszanujących innych ludzi.

Doświadczenie zagrożenia wartości

Wychowanie chrześcijańskie stanowi wsparcie w sytuacji doświadczania zagrożenia takich wartości jak zdrowie, pokój, bezpieczeństwo, co nieustannie ma miejsce we współczesnym świecie. Wychowanie chrześcijańskie poprzez promowanie wartości niematerialnych może stanowić pomoc w poszukiwaniu sensu życia. Jednakże niektórzy duchowni poprzez swoje nieodpowiedzialne wypowiedzi mogą się przyczyniać do tego, że u poszczególnych jednostek może się rodzić poczucie zagrożenia takich wartości, jak jedność społeczna i narodowa.

Zmiany kulturowe a wspieranie doświadczania i wyboru wartości

Wartości wpisane w kulturę są stosunkowo trwałe. Jak zauważył Grzegorz Żuk, mają one „moc łączenia ludzi – dają im poczucie wspólnoty i trudno wyobrazić sobie procesy edukacyjne bez wartości

wspólnych, stanowiących podstawę grupowej tożsamości” (2016: 93). System wartości znajduje się jednak „pod silnym wpływem czasu społecznego”, dlatego istotne jest w jakim środowisku i w jakim czasie wychowuje się człowiek (Oleszkowicz, Senejko 2013: 242).

Zmiana jest cechą kultury. Od końca XIX wieku zmiany zachodzą bardzo szybko. W latach 60. ubiegłego wieku w Stanach Zjednoczonych to „filozofia życia” była ważna dla 80% studentów, gdy tymczasem materialny dobrobyt wskazywany był jako wartość na 5–6 miejscu. W latach 90. ten układ wartości został odwrócony (Oleszkowicz, Senejko 2013: 242). Orientacje moralne Polaków na początku nowego stulecia badał Janusz Mariański. Zdiagnozował on „znaczną niechęć młodego i starszego pokolenia do trwałych, niezmiennych wartości i norm moralnych, z drugiej strony zaś stosunkowo upowszechnione postawy kompromisowe” (2004: 326).

W ponowoczesnej kulturze wolności „wartości współzawodniczą ze sobą i żadna z nich nie jest całkowicie bezpieczna” (Mariański 1998: 85), bowiem zasady skuteczności i pragmatyzmu, kryteria zysku i pieniądza nie łączą się z odmienną „logiką wiary”, z wiernością Bogu, z miłością bliźniego, która wymaga bezinteresowności (Mariański 2004: 323). Wśród wartości społecznych w kulturze Zachodu istotnymi stały się pluralizm, tolerancja i demokracja. Dominują tak zwane wartości osobiste: zdrowie, sukces i przyjemność. Zaczyna brakować wartości absolutnych, które stanowiłyby trwałe punkty odniesienia (Żuk 2016: 94, 116). Tymczasem brak norm i wartości uniwersalnych sprawia, że „zostają zachwiane podstawy do rozstrzygnięć o charakterze wartościującym” (Mariański 2004: 327). Dlatego dzisiaj człowiek stanowi „ostateczną instancję dla samego siebie”, doświadczając zarazem aksjologicznego chaosu (Żuk 2016: 107–108).

Zmiany związane z globalizacją i technicyzacją życia nierzadko prowadzą do konfliktów doświadczanych przez młodych w procesach kształtowania osobistego systemu wartości i budowania tożsamości. Oleszkowicz i Senejko zauważyły jednak, że badania nad przemianami systemu wartości młodzieży nie są zgodne i nie jest łatwo je interpretować (2013: 244, 251).

Bogusław Żurkowski zwrócił uwagę na „zasadniczą antynomię” między hierarchią wartości świata dzieci i młodzieży a wartościami dorosłych i całej kultury. Jak wynika ze specyfiki rozwoju człowieka, „dziecięca struktura aksjologiczna preferuje wartości

przyjemnościowe. U dziecka wartość zabawy-przyjemności ulokowana jest na najwyższym szczeblu hierarchii aksjologicznej, to jest tam, gdzie zwykle widzimy wartość *sacrum*” (2005: 279, 286). Badania pokazują, że skupienie na celach materialnych nie przynosi jednak szczęścia, materialści są często mniej szczęśliwi, mają „obniżony poziom satysfakcji z życia”, a młodzież zamieszkująca najbardziej prestiżowe dzielnice i rejony jest najmniej szczęśliwa (Zawadzka 2006: 62; Oleszkowicz, Senejko 2013: 131).

Oleszkowicz i Senejko scharakteryzowały dwa odmienne systemy motywacji człowieka. Pierwszy ukierunkowany jest na przyjemność, którą osiąga on poprzez konsumpcję, relaks, odpoczynek. Drugi system motywacji skłania do osiągania satysfakcji, jej realizacja może wymagać wysiłku, czasu, a nawet znoszenia nieprzyjemności. Jednak doznawana satysfakcja jest dużo głębszym i bardziej uszczęśliwiającym doświadczeniem, a jej realizacja prowadzi do wewnętrznego rozwoju osoby (por. Oleszkowicz, Senejko 2013: 130). Wiedza o systemach motywacji dziecka stanowi ważny punkt odniesienia. Ważne jest umiejętne wspieranie dziecka, aby pozwolić i pomóc mu „wyrastać z materializmu” i poszukiwania przyjemności, wprowadzając raczej na drogę osiągania satysfakcji. Kluczowe w tym będzie doświadczenie na różne sposoby przez młodych wartości.

Strategiczna w realizacji tego zadania jest rola wychowania. Żuk uważa że w sytuacji, gdy w świecie trwają zmagania o pozyskiwanie ludzi dla określonych idei, wychowanie powinno mieć rolę szczególną. Ma być z założenia bezstronne, wspomagające wychowanków w poznawaniu i interioryzowaniu wartości uniwersalnych, ponadczasowych (2016: 114).

Ważną rolę w tym procesie pełni Kościół. Mimo że sam jest naczyniowy współczesnymi kryzysami (materializm, zaangażowanie polityczne), to jednak zachowuje i przekazuje mocno ugruntowane w Tradycji wartości nie tylko religijne, ale i uniwersalne, takie jak życie ludzkie, prawda, wolność, miłość i solidarność. Ważną rolę i zadania Kościoła w przewyżnianiu kryzysu i nadawaniu sensu dostrzega Alina Chyczewska (2010: 246–248).

Proces wychowywania w odniesieniu do wartości rozpoczyna się od „rozpoznania wartości” (por. Marek 2014: 123). Jednak konieczna jest zmiana systemu kształcenia i wychowania, gdyż – jak zauważyła Krystyna Ostrowska (2005) – sama informacja o wartościach

nie będzie skuteczna. „Docieranie z dorosłym «światem» wartości do wychowanka” jest niełatwym zadaniem, wyłania się z niego „problem pedagogicznej komunikacji” (Żurakowski 2005: 287).

Potrzebne są więc zmiany w myśleniu wychowawców. Mariański zwrócił uwagę na przemiany społeczno-kulturowe, na swoiste prze-wartościowanie wartości, jakie się dokonało „w odchodzeniu od wartości powinnościowych do wartości samorealizacyjnych” i na swoistą społeczną ewolucję „od moralności nakazów i zakazów, w kierunku moralności indywidualnych osądów (moralność wolności)” (2004: 332). Właśnie z tego powodu w wychowaniu młodych ważne jest „dostarczanie kryteriów umożliwiających posługiwanie się informacją w celu twórczego «budowania siebie» i świata” (Ostrowska 2005: 303). Dlatego Kościół nie może owocnie prowadzić formacji „starymi” metodami. Potrzebne są różne formy doświadczania wartości w celu identyfikacji z nimi. Młodemu człowiekowi muszą zostać stworzone warunki do zdobywania zarówno wiedzy, jak i wstępnych doświadczeń, aby mógł wygenerować własne refleksje, tak by w efekcie potrafił doświadczać bardziej złożonych przeżyć aksjotycznych, o których pisała Zofia Majewska. By zdołał stanąć wobec koniecznych wyborów życiowych, dylematów, w których nie ma dobrego wyboru, w których – jak podkreśliła Majewska – „zawieszono są uniwersalne reguły moralności” wyboru między dobrem a złem (2010: 94–95), nie dlatego, że przestały obowiązywać, ale z powodu niemożności ich zastosowania, ich nieprzystawalności do sytuacji. Dopiero realizacja wartości poprzez różnego rodzaju wybory, poprzedzone namysłem, określa życiową postawę, kształtuje człowieka, a nawet może „przesądzać o jego wewnętrznym rozwoju” – jak zauważył Janusz Homplewicz (1996: 142).

Konkluzja

Przed wychowaniem chrześcijańskim stoi poważne wyzwanie. Przed duchownymi, katechetami stoi zadanie nauczenia się rozmowy z ludźmi ceniącymi osobistą wolność i niezależność. Hierarchiczna struktura Kościoła, przede wszystkim określająca relacje kleru między sobą, sprawia, że czasem księża te relacje przenoszą na kontakty z wierzącymi. Zderzają się jednak z innymi oczekiwaniami wierzących, z żądaniem dialogu i uszanowania ich zdania. Bez zmiany tego

nastawienia nie da się w dzisiejszej kulturze wychowywać, formować młodych (ani dorosłych), którzy prawdopodobnie odejdą, a Kościół będzie tracił możliwość wychowawczego oddziaływania. Podczas wywiadu fokusowego pewna studentka mówiła o nieodpowiedzialnych słowach księdza z wiejskiej parafii. Wymieniła kilka kwestii poruszonych przez niego, po czym stwierdziła, że nie wie, o czym mówił potem, *bo ja już wyszłam z tego kościoła*. To symboliczne słowa.

Bywa że młodzi prezentują postawę niespójną, po części konsumentką. Z jednej strony oczekują wysokiej jakości „usług religijnych”, traktowania „z szacunkiem” oraz usuwania wszystkiego, co niewygodne, trudne i niemiłe, co jest postawą typowo konsumentką (por. Ritzer 2004: 296, 299), z drugiej natomiast protestują przeciw materializmowi duchownych i konsumpcjonizmowi w parafiach.

Konsumpcjonizmem i materializmem jesteśmy naznaczeni wszyscy, wszyscy też chcemy być wolni od wszelkich ograniczeń – wychowywani i wychowawcy. Prawdziwym wyzwaniem dla bardziej świadomego problemu wychowawcy jest własne przekraczanie materializmu, aby dać znak i wzór wychowywanym. Może wspólnie z nimi podejmować akty takiego przewyżnienia materializmu poprzez działania prospołeczne i kulturalne wraz z refleksją nad negatywnymi, osobistymi i społecznymi konsekwencjami konsumpcjonizmu. Dyskusje o trudnych wyborach i związanych z nimi emocjach i przeżyciach, próby podejmowania nawet symbolicznych wspólnych działań w obronie wartości zagrożonych – są to podstawowe działania wprowadzające młodych w świat wartości poprzez różne formy ich doświadczania.

Nikt nie zaprzeczy, że wartości są niezwykle ważne w budowaniu własnej i społecznej tożsamości. Problemem dzisiaj jest zmieniający się bardzo szybko świat, kultura i cywilizacja, co wymaga poszukiwania szybkich dróg przystosowania, mogą tracić na tym wartości. Wartości nie da się jednak „chronić”, głośno protestując, że są odrzucone, będzie to tylko wyrazem bezsilności. Trzeba dla nich znaleźć nowe przestrzenie w zmieniającej się kulturze i nowe formy ich realizacji. Aby „uchronić”, trzeba znaleźć dla nich miejsce, rolę i znaczenie w zmienionej rzeczywistości, współczesne formy ich urzeczywistniania. Jedynie w taki sposób będą żyły i mogą zostać przekazane kolejnym pokoleniom.

Bibliografia

- CBOS (2019). *Rodzina – jej znaczenie i rozumienie*, „Komunikat z badań” nr 2019/22, s. 1–9, https://cbos.pl/SPISKOM.POL/2019/K_022_19.PDF [dostęp: 20.12.2019].
- Chąłas K. (2003). *Wychowanie ku wartościom. Godność, wolność, odpowiedzialność, tolerancja*, t. 1, Kielce: Wydawnictwo Jedność.
- Chąłas K. (2018). *Edukacja aksjologiczna i wychowanie ku wartościom podstawą budowania szkoły jako wspólnoty życia, pracy i służby*, „Prima Educatione”, nr 2, s. 11–22.
- Chyczewska A. (2010). *Rodzina a przezwyciężanie kryzysów wartości związanych z sensem życia w okresie adolescencji*, [w:] W. Muszyński (red.), *Wartości w rodzinie: ciągłość i zmiana*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, s. 243–256.
- Dekret o wychowaniu chrześcijańskim Gravissimum educationis*. Tekst polski za: Sobór Watykański II. (2002). *Konstytucje. Dekrety. Deklaracje*. Poznań: Pallottinum, s. 314–324.
- Dziekoński S. (2000). *Wychowanie w nauczaniu Kościoła. Od wieku XIX do Soboru Watykańskiego II*, Warszawa: Wydawnictwo UKSW.
- Homplewicz J. (1996). *Etyka pedagogiczna*, Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- KANTAR, *Polacy o oszczędzaniu. Grudzień 2019*, http://www.tns-global.pl/archiwumraportow/files/2019/12/K.059_Stosunek-dopieni%C4%99dzy_O011a-19.pdf [dostęp: 1.01.2020].
- Kowalczyk S. (2006). *Człowiek w poszukiwaniu wartości. Elementy aksjologii personalistycznej*, Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Łaciak B. (2011). *Komercyjne przemiany współczesnego dzieciństwa*, [w:] B. Łaciak (red.), *Nowe społeczne wymiary dzieciństwa*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”, s. 77–112.
- Łobocki M. (1993). *Pedagogika wobec wartości*, [w:] B. Śliwerski (red.), *Konstatacje pedagogiczne*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Majewska Z. (2010). *Problemy doświadczania i istnienia wartości. W kręgu myśli Edmunda Husserla i Romana Ingardena*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Mariański J. (1998). *Kościół katolicki w społeczeństwie obywatelskim*, Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
- Mariański J. (2004). *Religijność społeczeństwa polskiego w perspektywie europejskiej. Próba syntezy socjologicznej*, Kraków: Zakład Wydawniczy „Nomos”.
- Marek Z. (2014). *Religia – pomoc czy zagrożenie dla edukacji?*, Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Matuszewicz C. (1975). *Psychologia wartości*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Melosik Z., Szkudlarek T. (2010). *Kultura, tożsamość i edukacja. Migotanie znaczeń*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.

- Miczyńska-Kowalska M. (2010). *Rodzina w procesie przekazywania wartości*, [w:] W. Muszyński (red.), *Wartości w rodzinie. Ciągłość i zmiana*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, s. 75–84.
- Niewęglowski J. (2005). *Kościół i wychowanie. Zarys problematyki*, „Seminare”, nr 21, s. 453–460.
- Oleszkowicz A., Senejko A. (2013). *Psychologia dorastania. Zmiany rozwojowe w dobie globalizacji*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Ostrowska K. (2005). *Wychowywać do urzeczywistniania wartości*, [w:] F. Adamski (red.), *Wychowanie personalistyczne*, Kraków: Wydawnictwo WAM, s. 291–306.
- Ritzer G. (2004). *Magiczny świat konsumpcji*, przeł. L. Stawowy, Warszawa: Wydawnictwo Literackie Muza SA.
- Rynio A. (2017). *Tradycyjne i współczesne środowiska wychowania chrześcijańskiego*, [w:] A. Walulik, J. Mółka (red.), *Septuaginta pedagogiczno-katechetyczna. Księga jubileuszowa dedykowana Księdzu Profesorowi dr. hab. Zbigniewowi Markowi SJ w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Kraków: Akademia Ignatianum w Krakowie, s. 369–388.
- Tchorzewski A.M. de (2017). *Autorytet i jego struktura aksjologiczna*, „Studia Paedagogica Ignatiana”, t. 20, nr 5, s. 187–212.
- TNS Polska, Świat się zmienia. Maj 2013, http://www.tnsglobal.pl/archiwumraportow/files/2014/03/K.033_Zmiana-swiata_O04a-13.pdf [dostęp: 1.01.2020].
- Wajsprych D. (2009). *Wychowanie chrześcijańskie w świetle literatury i dokumentów Kościoła u progu trzeciego tysiąclecia – perspektywy rozwojowe*, „Paedagogia Christiana”, nr 23(1), s. 11–25.
- Zawadzka A.M. (2006). *Wartości osobiste tłumaczące orientację materialistyczną jednostki*, „Roczniki Psychologiczne” t. 9, nr 2, s. 61–80.
- Żuk G. (2016). *Edukacja aksjologiczna. Zarys problematyki*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Żurakowski B. (2005). *Wychowanie do wyboru wartości*, [w:] F. Adamski (red.), *Wychowanie personalistyczne*, Kraków: Wydawnictwo WAM, s. 279–289.

ADRES DO KORESPONDENCJI

Dr hab. Renata Jasnos, prof. AIK
Akademia Ignatianum w Krakowie
Wydział Pedagogiczny
Instytut Nauk o Wychowaniu
e-mail: renata.jasnos@ignatianum.edu.pl